

ДЕМОГРАФІЯ, ЗАЙНЯТІСТЬ НАСЕЛЕННЯ І СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА

УДК 316.334.55:338.43

Збарський В.К.,
д.е.н., професор
Липов'як-Мелкозьорова А.І.,
аспірант

Національний університет біоресурсів
і природокористування України

РОЗВИТОК СОЦІАЛЬНОЇ СФЕРИ СІЛЬСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ

Постановка проблеми. Серед актуальних проблем щодо соціально-економічного розвитку села визначальне місце належить створенню комфортних умов праці і проживання його жителів.

В останні роки на рівні держави дедалі ширше звертається увага на категорію «територіальне середовище», в якому проживають селяни, тобто, проблеми селян, їх праця і життя стали розглядати в контексті розвитку територіального середовища. Проте, сьогоднішня своєрідність осмислення сутності поселенської діяльності людини на фоні економічних та соціальних пріоритетів продовжує залишатися на другорядних позиціях.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичне обґрунтування окремих зрізів цієї проблеми окреслено в працях вітчизняних вчених: О.Г.Булавко, О.В.Гафурової, Е.М. Лібанової, П.М. Макаренка, М.Й. Маліка, К.Орлатого, О.І.Павлова, І.В. Прокопи, П.Т. Саблука, В.Я. Месель-Веселяка, В.К.Терещенка, Г.В.Черевка, К.І.Якуби тощо. При цьому слід зазначити, що в аналізі діяльності аграрного сектору переважає галузевий підхід, за якого соціальні проблеми не завжди досліджуються у взаємозв'язку з економічною діяльністю, що не дозволяє належним чином обґрунтувати зміст понять «сільське поселення, село і сільський розвиток», дослідити їх динаміку.

Постановка завдання. Основним предметом даного дослідження і його завданням є уточнити і конкретизувати термінологію та визначення понять, які описують процес сільської поселенської мережі, встановити її ознаки, що становлять зміст і формують суть. Метою публікації є оприлюднення результатів проведеного нами наукового аналізу з приводу оновленого трактування змісту поняття «сільське поселення».

Виклад основного матеріалу дослідження. Зосередивши основну увагу на проблемах виробництва сільськогосподарської продукції, держава цілком вірно турбується про зайнятість і зростання доходів селян та їх добробуту. Безумовно, що такий підхід справедливий і необхідний, але ж, як на наш погляд, він вирішує проблеми села лише частково. Виробник сільськогосподарської продукції сьогодні залишає осторонь проблему соціального розвитку сільських поселень. Мізерні ж, як правило, кошти на ці цілі у місцевих бюджетах не впливають на територіально утворювальні процеси на селі. Тобто, сьогодні створилася на селі гостра ситуація – «виробник не хоче, громада не в спроможі», яка все частіше стала проявлятися у конфліктній формі. Слід відмітити, що цей процес прогресує і досить високими темпами. Стратегічна постановка вирішення проблем на селі позбавлена регіональної конкретики та її прозорості, без яких забезпечується лише локальний і короткостроковий ефект.

Через кризову соціально-економічну ситуацію, а також відсутність державної підтримки соціального облаштування поселенської мережі, перейти сьогодні до моделі раціонального задоволення інтересів селян практично неможливо.

Сільське поселення слід розглядати як цілісну і компактну концентрацію населення разом із засобами його життєдіяльності або місцями постійного проживання, праці і відпочинку, відтворення тощо. Сільські поселення суттєво відрізняються від міських за способом життя населення, а саме характером зайнятості, методом планування і забудови території, людністю і щільністю населення, його соціальною структурою, розвитком інфраструктури, транспортної мережі, засобів зв'язку тощо. У науковій літературі, а тим більше у соціальній практиці, сільські території (сільська місцевість) оцінюються як периферійні, а села – як поселення, відсталі порівняно з міськими за умовами

життєдіяльності. Поняття «територія» та поселення розглядаються як споріднені й такі, що співвідносяться між собою як ціле й частина.

Труднощі у відстеженні еволюції поняття «сільське поселення» і «сільська територія» пов'язані з тим, що воно введене до наукового обігу нещодавно. До цього як ідентичні їм використовувалися поняття «сільська місцевість», «село». Вони є близькими, але не тотожними поняттю «сільське поселення» [2, 7].

Іноді для передачі відповідного змісту використовують інші споріднені поняття, які відбивають той чи інший бік об'єкта дослідження (сільського поселення). До їх числа належать: «сільські населені пункти», «аграрний сектор», «аграрна сфера», «аграрний сектор економіки», «сільське господарство», «агровиробництво», «сільськогосподарське виробництво», «агропродовольчий сектор», «сільська економіка», «сільський сектор», «агропродовольчий комплекс» тощо. Частіше за все у економічній літературі як тотожні використовуються поняття «сільські території», та «сільські поселення» [5, 9].

Для подолання цих вад необхідно виокремити й розвести такі парні терміни, як «сільський» і «аграрний» та «території» і «поселення». Слово «аграрний» (від лат. agrarius – земельний) характеризує все те, що належить до землеволодіння і землекористування. Етимологія терміну «сільський» у стародавніх перекладних пам'ятках руської писемності передавалося за допомогою слова «село», яке означало власне рілля, а вже потім рільницьке поселення.

Отже, населення цих поселень займалося переважно рільництвом, цим воно відрізнялося від міського. Тобто первісно термін «сільський» мав не поселенський, а галузевий відбиток, пов'язаний з видом занять населення. І хоча з часом господарські функції цих поселень значно розширилися, але історично село пов'язане з веденням землеробства, сільського господарства, а тому агровиробництво розглядається як складник сільського сектору. У цьому розумінні терміни «аграрний» і «сільський» частково збігаються. Водночас, за сукупністю ознак та історичним контекстом поняття «сільський сектор» ширше за поняття «аграрний сектор». Слово «аграрний» передає характер виробничих, споживчих, владних (з приводу володіння і користування, розпорядження землею) відносин. Зазначені відносини як за своєю сутністю, так і сферою прикладання виробничих відносин виходять поза межі власне агровиробництва, з яким вони історично пов'язані.

Таким чином, сільське поселення – це компактно заселене місце постійного проживання людей, що склалося внаслідок історичних традицій, господарської та іншої діяльності, має сталий склад населення, власну назву, відокремлену межею територію та зареєстровано в законодавчому порядку.

За чисельністю населення та соціально-економічними характеристиками поселення, село згідно статусу – це поселення з переважно сільською садибною забудовою, сталим складом населення, яке у більшості зайняте в сільському, лісовому та рибному господарстві, народних промислах, первинній переробці сільськогосподарської та рибної продукції [5].

Отже, формування та функціонування соціально-економічної політики на селі є нині надзвичайно складним:

- продовжується погіршення кількісних і якісних параметрів демографічних процесів, зростає смертність, народжуваність знижується, значна частина поселень втратила назавжди свій репродуктивний потенціал (табл.1);

- відбувається руйнація поселенської мережі, погіршується структурне її співвідношення, втрачається функціональна приналежність малих населених пунктів;

- знижується зайнятість, скорочується трудовий потенціал, посилюються безробіття та міграційні процеси;

- оплата праці в аграрній сфері продовжує бути найнижчою серед галузей економіки, загострюються проблеми бідності, знижується життєвий рівень селян;

- занепадає і руйнується соціальна інфраструктура села, скорочується обслуговування населення соціальними послугами.

Складність в демографічній ситуації є результатом погіршення стану здоров'я сільського населення, зниження матеріального становища, складних соціальних та екологічних умов проживання на селі. Спад народжуваності та зростання смертності досягло критичної межі. Як видно із даних табл.1, у 2011 р. кількість померлих перевищувала кількість народжуваних в Україні на 162,0 тис. чол., половина з яких припадає на сільські поселення.

Частка молоді віком до 35 років в загальній кількості мешканців села має чітку тенденцію до зниження. За 1970-2011 рр. вона скоротилася на 8,9 відсоткових пунктів. Очікувана тривалість життя селян залишається відносно стабільною в межах 69 років, в тому числі чоловіків – відповідно 64,5 і жінок – 75 років. Незважаючи на подальше ускладнення демографічної кризи, яка супроводжується зменшенням людності сіл, за 2000-2011 рр. поселенська мережа регіону не втратила населених пунктів, проте, майже кожне четверте з них сьогодні перебуває за межею самовідтворення [3]. На 1 січня 2012 р. в регіоні налічувалося 824 сільських населених пунктів [10]. Найбільше населених пунктів у Золотоніському (61) і найменше у Кам'янському, Маньківському районах – відповідно по 29.

Таблиця 1

Динаміка рівня основних показників демографічних процесів в Черкаській області,
 1990-2011 рр.*

Показник	Рік					Зміна показників 2011р., % (+,-) по відношенню до		
	1990	1995	2000	2005	2011	1990 р.	2000 р.	2005р.
Усе населення, тис. осіб (середньорічне)	1530,5	1517,6	1438,0	1353,5	1277,3	83,4	88,8	94,4
у т. ч. у сільській місцевості	776,7	6878	660,6	618,6	563,9	72,6	85,4	91,1
Кількість народ-жених – всього, тис.	18,9	14,5	10,7	10,4	12,5	66,1	116,8	120,2
у т. ч. у сільській місцевості	7,3	6,6	5,2	4,4	5,4	74,0	103,8	122,7
Кількість померлих, тис. осіб	22,0	25,8	24,8	25,1	20,8	94,5	83,9	82,9
у т. ч. у сільській місцевості	13,9	25,8	14,7	14,7	11,6	83,5	78,9	78,9
Природний приріст, тис. осіб	-3,2	-11,3	-14,1	-14,7	-8,3	х	х	х
у т. ч. у сільській місцевості	-6,6	9,1	-9,5	-10,3	-6,2	х	х	х

* Згідно з даними головного управління статистики у Черкаській області [11]

Зменшення трудового потенціалу відбувається в результаті скорочення його природної основи – чисельності сільського населення в працездатному віці та зниження життєвого потенціалу. Протягом 1979-2011 рр. кількість мешканців села зменшилася майже на 253,2 тис. чол., або на 26,6% [10; 11].

У зв'язку із скороченням робочої сили у новостворених підприємствах, зменшенням в них штатних працівників, а також скороченням робочих місць в соціальній сфері, кількість найманих працівників у всіх сферах економічної діяльності на селі за 2000-2011 рр. зменшилася з 469,8 тис. осіб до 344,3 тис. осіб, або на 26,7%. Як наслідок цих процесів відбувається подальший міграційний вплив сільської молоді у міста та далеко зарубіжжя. Рівень безробіття економічно активного населення у працездатному віці (за методологією МОП) в середньому за 2008-2011 рр. становив 10,9% загальної його кількості, з них у віці 15-49 років – 33,6%.

Майже незмінним є становище з доходами та бідністю на селі. Оплата праці у структурі сукупних ресурсів домогосподарств у сільській місцевості складає 42,1% (табл.2).

Таблиця 2

Середньомісячна номінальна заробітна плата найманих працівників Черкаської області за видами економічної діяльності*

Вид діяльності	Рік				С.-г. до інших галузей,%
	1995	2000	2005	2011	
Усього	63	175	642	2155	95,4
Те ж % у структурі сукупних ресурсів	22,7	25,3	34,2	42,1	+19,4
Сільське і лісове господарства, мисливство	44	120	458	2055	х
Промисловість	73	230	756	2462	83,5
Будівництво	93	173	749	1825	112,6
Торівля	69	188	540	1983	103,6
Транспорт і зв'язок	83	260	850	2471	83,2
Фінансова діяльність	173	281	964	3408	60,3
Державне управління	67	309	926	2683	76,6
Освіта	62	144	599	1943	105,8
Україна в середньому	73	230	806	2633	70,4
в т.ч. сільське госп-во	37	114	437	1853	х

* Згідно з даними головного управління статистики у Черкаській області [11]

Дані табл. 2 свідчать про місце і роль сільського господарства в Черкаській області. Дана галузь за середньомісячною заробітною платою найманих працівників в регіоні наближається до середнього показника й вища за оплату праці в галузях будівництва, торівлі тощо (рис. 1).

Щодо середньомісячної заробітної плати найманих працівників галузі сільського господарства регіону, то вона за аналізований період на 10-15% вища середньо галузевого рівня країни.

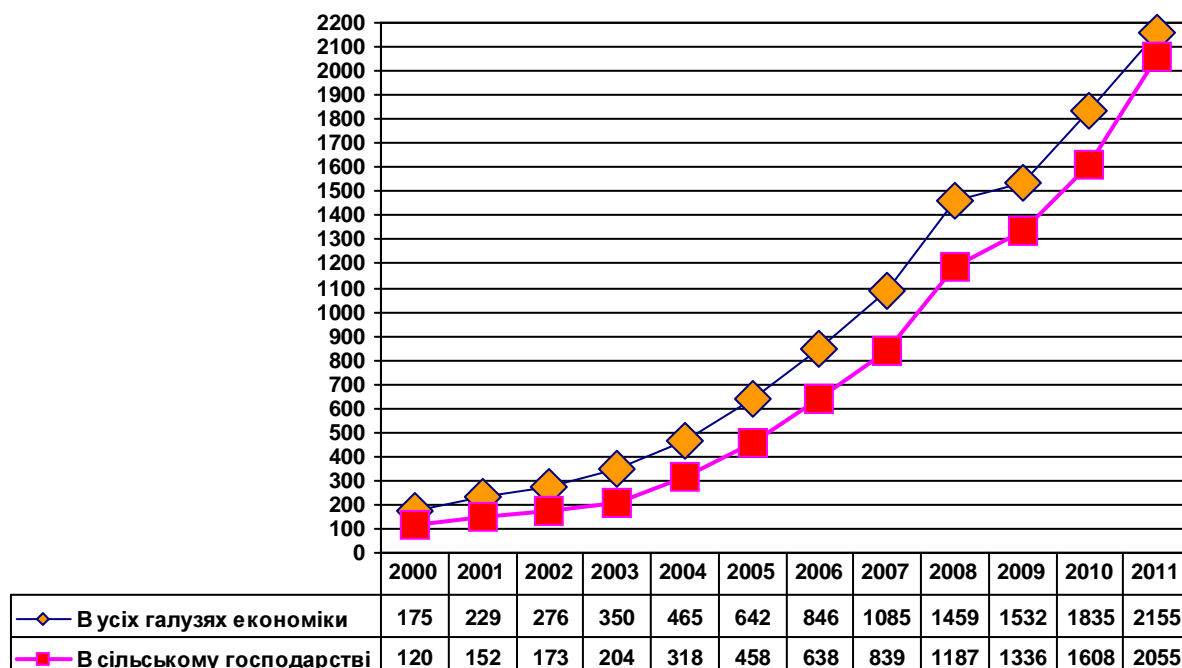

Рис.1. Середньомісячна номінальна заробітна плата найманих працівників Черкаської області, 2000-2011рр., грн.

Середній селянин майже 90% свого сімейного бюджету витрачає на харчування при науково обґрунтованій нормі 10%. При цьому фактичний рівень душевого споживання харчових продуктів, в порівнянні з науково обґрунтованими нормами, становить лише 50-60%.

Руйнівні процеси соціальної інфраструктури пов'язані в основному з майже постійним ігноруванням державою розвитком соціального довкілля на селі, відсутністю виваженої державної політики стосовно фінансових надходжень до місцевих бюджетів. Відтак, доступність сільського населення до послуг соціального спрямування з року в рік постійно знижується, погіршується їх асортимент та якість.

Сьогодні у 46,5 % загальної кількості сіл відсутній обов'язковий для кожного села фельдшерський (фельдшерсько-акушерський) пункт. Лише 31,2 % сіл забезпечені дитячими установами, школами – 48,7%, закладами культури клубного типу – 57,8%. Майже повністю скоротилось на селі побутове обслуговування.

У переважній частині сільських поселень не вирішуються проблеми розвитку житлово-комунального господарства, його інженерного забезпечення та благоустрою.

Загальноновизнаним є те, що привабливість проживання населення, особливо молоді, на селі сьогодні втрачена [4].

Запобігання подальшого поглиблення руйнівних соціальних процесів у сільських поселеннях передбачає поступове втілення в життя селян комплексу нормативно-правових та організаційно-економічних заходів. Вони мають ґрунтуватися на реальному попозиті та пропозиції соціальних послуг безпосередньо на мікрорівні, посиленні регулюючого впливу органів місцевого самоврядування на засадах органічного поєднання функцій місцевого самоврядування з регіональними і загальнодержавними органами влади. Сьогодні на рівні держави вже зроблено офіційний крок до їх вирішення через розробку Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 року, зорієнтованої на стале економічне зростання та соціально-економічний розвиток територій через механізм структурної перебудови соціально-економічних відносин в аграрно-промисловому комплексі. Її реалізація має бути спрямована, насамперед, на територіальну соціально-економічну розбудову, забезпечення сталого економічного зростання сільськогосподарського виробництва і на цій основі найбільш повного задоволення інтересів щодо надання жителям села житлово-комунальних та соціально-побутових послуг. З огляду на вищевикладене, стратегічною метою реформування соціальної сфери є формування соціально орієнтованої економіки, вирівнювання пропорцій економічного і соціального розвитку сільських територій, зосередженого на інтересах громади села, її кожного жителя, створення у сільських поселеннях належних умов праці і проживання.

Висновки із даного дослідження. Сталість демографічних процесів є найважливішою складовою соціальної політики на селі. Призупинення негативної тенденції щодо зменшення чисельності сільського населення, оздоровлення демографічної ситуації з подальшим поліпшенням

трудового потенціалу в сільській місцевості вимагає розробки механізму покращення якісних параметрів життєвого і трудового потенціалу села, зокрема:

- опрацювання та реалізації Національної програми демографічного розвитку села як передумови відродження сільських поселень, яка органічно має поєднувати динаміку демографічної ситуації, продуктивних сил, економічних відносин із соціальним розвитком сільських територій;

- поліпшення умов праці в аграрному секторі шляхом підвищення рівня механізації виробничих процесів, забезпечення сільського населення малогабаритною технікою для механізації робіт в особистих селянських господарствах та докорінного поліпшення виробничої інфраструктури загалом на селі, облаштування робочих місць рекреаційними місцями відновлення робочої сили.

Глибоке реформування аграрного сектора, становлення різноманітних форм господарювання в комплексі з організаційно-правовим регулюванням трудових відносин в агропромисловому комплексі кардинально змінюють стратегічні підходи формування зайнятості на селі.

Першочерговими в цьому контексті завданнями є:

- розробка програми зайнятості відповідно до формування різноукладності на селі з визначенням першочергових заходів щодо перерозподілу зайнятого населення між різними організаційно-правовими структурами, територіальними секторами, трудонедостатніми та трудонадлишковими регіонами;

- удосконалення мотиваційних важелів раціонального використання робочої сили на селі відповідно до ринкових умов реформування й упорядкування оплати праці, в залежності від ефективності сільськогосподарського виробництва, впровадження погодинної її форми;

- поліпшення відтворювальних процесів у створенні ринку робочої сили шляхом врегулювання на законодавчому рівні формування доходів сільського населення, збільшення в їх структурі частки оплати праці шляхом підвищення її мінімального рівня та допомоги по безробіттю.

Основними напрямками формування соціальної інфраструктури як сукупності структурних елементів сільських поселень для забезпечення сільським жителям належних умов праці і відпочинку та створення комфортного життєвого середовища в регіоні слід визнати:

- децентралізацію управлінських функцій держави на користь місцевого самоврядування, забезпечення реального самоуправління на рівні територіальних громад шляхом законодавчого та фінансового врегулювання формування місцевих бюджетів та контролю за їх виконанням;

- проведення суцільної паспортизації сільських населених пунктів, опрацювання пріоритетів соціальної розбудови на рівні кожного адміністративно-територіального утворення;

- розробку та впровадження відповідної нормативно-правової бази, єдиних стандартів і нормативів соціального обслуговування, обґрунтування фінансового механізму щодо формування місцевих бюджетів та гарантій участі держави у соціальній розбудові села;

- створення реального поля комунальної власності територіальних громад, його органічне поєднання із державною та приватною власністю в соціальному середовищі на селі;

- опрацювання та організацію виконання програм соціально-економічного та культурного розвитку територій з їх узгодженням на місцевому, регіональному і державному рівнях з реальними фінансовими можливостями;

- активізацію залучення на добровільній основі коштів підприємств, установ та організацій для розбудовчих процесів у сільській соціальній сфері тощо.

У проекті «Концептуальні засади стратегічної модернізації аграрного виробництва та розвитку сільських територій в Україні», розробленому вченими-аграрниками ННЦ «Інститут аграрної економіки», зокрема зазначається, що держава повинна визнати селян господарями на своїй території. Сільська територія, за винятком земель соціального призначення, має бути передана сільським громадам (сільрадам). Власниками угідь можуть бути тільки фізичні особи, які безпосередньо зайняті в селі і сільському господарстві.

Потрібні програми раціонального використання кожної місцевої території, прийняті сільськими і районними радами. Пріоритетним буде розвиток інтенсивних, відносно трудомістких сільськогосподарських виробництв.

Література

1. Збарський В.К. Мотивація зайнятості у сільському господарстві: Монографія / В.К. Збарський, М.А. Блажко; за ред. доцента В.К.Збарського.– К. : НАУ, ДАККіМ. – 2006. – 242 с.
2. Збарський В.К. Сім'я і домогосподарство – соціально-економічні ланки суспільства / В.К. Збарський, А.В. Збарська // Міжнародна ювілейна наукова конференція «Розвиток продуктивних сил України: від В.І. Вернадського до сьогодні», від 20 березня 2009 року. – К. : РВПС.– 2009. – С. 209-215.
3. Лібанова Є.М. Бідність населення України: методологія, методика та практика аналізу : монографія / Є.М. Лібанова.– К.– 2008. – 330 с.
4. Лібанова Є.М. Демографічна криза в Україні: її причини та наслідки : монографія / Є.М. Лібанова, С.І Пирожков, Л.С. Власенко та ін. – К. – 2003. – 230 с.

5. Лібанова Є.М. Низька тривалість життя населення – основний прояв тотальної демографічної кризи в Україні / Є.М. Лібанова // Жур. Акад. мед. наук України – 2007. – С. 411-447.
6. Лісовий А.В. Державне регулювання розвитку сільських територій : монографія / А.В. Лісовий - К.: Дія.– 2007.– 294 с.
7. Павлов О.І. Сільські території України: функціонально-управлінська модель : монографія / О.І. Павлов. – Одеса, «Астропринт» . – 2009. – 344 с.
8. Соціально-демографічні характеристики домогосподарств України у 2012 році (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України): Стат.збірник. – К.: Держстат України, 2012. – 81 с.
9. Статистичний щорічник України за 2011 рік. – К. : Тов «Август Трейд» . – 2012. – 559 с.
10. Стратегія розвитку Черкаської області до 2015 року. – Черкаська обласна державна адміністрація. – Черкаси.– 2011. – 70 с.
11. Черкаська область у 2003 році: Стат.щорічник. – Черкаси: Головне управління статистики у Черкаській області.– 2004. – С. 314-315
12. Черкаська область у 2011 році: Стат.щорічник. – Черкаси: Головне управління статистики у Черкаській області.– 2012. – С. 318-320.

УДК 311:314 (075.8)

Зайченко В. В.
*к.н. з д.у., доцент кафедри економіки
праці та менеджменту
Кіровоградський національний технічний університет*

СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ДЕМОГРАФІЧНОЇ СИТУАЦІЇ В РЕГІОНІ

Постановка проблеми. Сучасний етап розвитку української держави можна охарактеризувати з точки зору кризових явищ – в економіці, політиці, соціально-гуманітарній сфері. Подібні тенденції спостерігаються й у вітчизняній демографічній ситуації, де, за статистичними даними та даними чисельних досліджень, проявляються негативи й навіть деструктивні явища, що має відображення у структурі населення, сучасному типі відтворення населення, внутрішньоміграційних процесах тощо.

Стан народонаселення, зокрема, якісні його характеристики, є, з одного боку, наслідком стану соціально-економічного розвитку в країні (в окремо взятому регіоні), а з іншого – фактором, що впливає на ситуацію у соціально-економічній сфері, змінюючи її в бік позитиву чи негативу. Тому професійно-кваліфікаційний склад населення, його статеві-вікова структура, економічна активність та інші соціально-демографічні характеристики, все в більшій мірі визначають добробут країни (регіону) та її мешканців.

Розгляд стану та перспектив розвитку демографічної ситуації в країні та регіоні дає можливість прогнозувати негативні тенденції й виявляти проблеми в якісному складі народонаселення та сприяє формуванню ефективної регіональної політики щодо соціально-демографічного розвитку тієї чи іншої території.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Актуальними питаннями соціально-демографічного розвитку, зокрема, щодо загальних підходів й проблем в цій сфері, займалися такі дослідники як Стешенко В., Кваша А., Позняк О., Глуханова Г. та інші.

Трудовому потенціалові регіонів України, соціально-демографічній характеристиці людських ресурсів присвятили свої праці Варналій З., Тарангул Л., Горленко І., Євтушенко Г. та інші.

Питанням подолання демографічної кризи в Україні, шляхам пошуку реалізації державної політики в цьому напрямку присвятили свої роботи Лібанова Е., Шевчук П., Сімоненко В., Ціщик Р., Черничук Л. та інші.

Існує достатня розробленість загальнонаукової проблематики й основних напрямів розвитку соціально-демографічної ситуації в Україні, але недостатньо розглядалися вузькорегіональна проблематика демографічного розвитку, основні тенденції й специфіка змін в структурі народонаселення, зокрема, Кіровоградської області.

Постановка завдання. Метою та завданнями даної статті є розгляд демографічної ситуації у регіоні на прикладі Кіровоградської області на основі виявлення та аналізу даних, які впливають на демографічні показники; характеристика основних тенденцій і особливостей зазначеної ситуації та розробка рекомендацій щодо її покращення в регіоні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Демографічна ситуація як прояв особливостей